

Türk Kültüründe Yüzle İlgili Deyim ve Atasözleri Üzerine Bir Çalışma

A Study on the Idioms and Proverb Related to Face in Turkish Culture

Süheyla SARITAŞ*

ÖZET

Toplumların en önemli dil hazinelerinden olan deyim ve atasözleri kültürlerin dinamiklerini yansıtan kalıplaşmış ifadelerdir. Deyim ve atasözleri günlük hayatı içeren, az sözle çok kavram ve yargının dile getirildiği keskin ifadelerdir. Öğretici olma ve akılda kolay kalma, kuşaktan kuşağa aktarılma özelliğine sahip olan bu kalıplaşmış ifadeler, daima bilim adamlarının ilgisini çeken konular arasında olmuştur. Özellikle halk bilimciler ve dil bilimciler için önde gelen araştırma konularından olan deyimler ve atasözleri, biçim ve anlamlarına göre çeşitlilik gösterirler. Bu makalede, hem güncelliklerini hiçbir zaman kaybetmeyen deyim ve atasözleri arasından, içinde sadece yüz kelimesi bulunanlar tespit edilerek, hem Türk dilinin zenginliğini sergilemek hem de deyim ve atasözü çalışmalarına katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yüz, atasözü, deyim, Türk kültürü
Çalışmanın Türü: Araştırma

ABSTRACT

Idioms and proverbs are significant cliché expressions which also reflect dynamics of cultures in all societies. They are frequently used in everyday language to support or summarize a point of view. They also contain keen observations of everyday life. These cliché expressions are popular subjects among scholars. The study on idioms and proverbs has many applications in a number of fields. They are especially subjects of research areas for folklorists and linguists. The common conclusions of the studies on idioms and proverbs are that they not only reflect the characters and identities of societies but also common knowledge and worldviews of societies. Idioms and proverbs exhibit cultural postures which are very important for all communities. Transmitted generation to generation, idioms and proverbs constitute popular philosophy of life, and provide an insight into human behavior and character.

The studies on idioms and proverbs are important fields among European and American scholars. Peter Steil emphasizes this importance of idioms and proverbs for folklore scholars in his studies (Steil, 1969). Proverbs are the simplest metaphoric genres such as folk songs, myths and folk theater. They have direct and open social intentions. Idioms and proverbs have been scrutinized since in early times. It is stated that because of their educational points, the priests in middle ages had translated the proverbs in Bible to Western languages. Western folklorists had discovered that idioms and proverbs reflections of “folk spirit.” The linguists and mythologists had traced the old words and beliefs in old idioms and proverbs. Their popularity is always accepted among scientists. The idioms and proverbs become a subject for research and classification in modern times.

The study of proverbs is called “paremiology.” The studies on idioms and proverbs of Archer Taylor have accelerated the studies about proverbs and sayings. Taylor’s work so called *The Proverb* has shed light on the subject. Later, his work has been published by Wolfgang Meider, the most well-known as a scholar of paremiology today. According to Meider a proverb is a short, generally known sentence of folk which contains wisdom, truth, morals, and traditional views in a metaphorical, fixed and memorable form and which is handed down from generation to generation (Meider, 2004). Meider’s study also contains an index. Nowadays it is accepted that Meider is the main figure and has numerous works in study of proverbs in the United States. Although some folklorist have focused on the aspect of function in proverbs and idioms (George Herzog, 1936), some folklorists have focused on the aspect of structure (Alan Dundes, 1975, G.B. Miller 1969, Elia Kongas and Pierre Maranda 1971. On the other hand some folklorists focused on the aspects of their relationship with social environment (Ojo Orewa and Alan Dundes, 1964).

Like western scholars, proverbs and idioms are important subject areas among Turkish folklorists. They have scrutinized Orkhon Monuments that contain the earliest examples of Turkish proverbs and idioms. Written during the 11th century by Mahmud Kashgari, *Diwan Lugat At-Turk* is the first known dictionary and contains fine examples of proverbs and idioms. In addition, the book maintains highly valuable materials about Turkish culture in general. It is also possible to observe cultural heritage of Turks as well as their socio-cultural evolution. İlhan Başgöz who is a well-known figure of Turkish folklore has investigated the relationship social change by applying proverbs in his article called “Image, Message and Social Change.” Some Turkish scientist have studied the aspect of structure in proverbs and idioms (Muharrem Ergin 1985, Zeynep Korkmaz 2003, Leyla Karahan 1999); some Turkish folklorist have studied the aspect of collection, classification, comparison of proverbs and idioms (Ömer Asım Aksoy 1993, Yusuf Çotuksöken 1988-1992, Şahbaz Bayazıt 1969, Fethi Gözler 1982, Mustafa Özön 1956, Metin Yurtbaşı 1994, Feridun Fazıl Tülbentçi 1963, Aydın Oy 1972, Hatice İçel 2009).

Proverbs and idioms may vary according to their structures and contexts. The purpose of this article is to scrutinize Turkish proverbs and idioms which never lose their popularity in Turkish society. The article specifically focus on the proverbs and idioms containing Turkish word *yüz* “face” and therefore to provide insights and contribution to further related studies. In this

* Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi

study, we determine the proverbs and idioms having the word *yüz* “face” by applying the previous studies on proverbs and idioms. Ömer Asım Aksoy, a well-known scholar in Turkish language and folklore has determined 2110 proverbs and 7853 idioms in his dictionary. We have found out 68 proverbs and idioms containing the word *yüz* “face.” In order to evaluate the proverbs and idioms with *yüz* “face” we have looked at some old Turkish sources such as Kutadgu Bilig and Atabat al-Haqa’iq. We have also searched the Book of Dede Korkut, the most famous epic stories of the Oğuz Turks and carries morals and values important to the social lifestyle of the nomadic. Later, we have classified the proverbs and idioms according to their structures and styles. The classification has been divided into seven categories according to their grammatical structure and styles. In order to our research shed light on further studies, we have determined the proverbs and idioms according to their contents. We have discovered that the proverbs and idioms with *yüz* “face” reflect not only physical characteristics of human beings but also reflect cultural values of a society. Furthermore, the proverbs and idioms with *yüz* “face” according to their contents also carry people’s negative and positive behaviors which can be classified individually and collective. We have also observed the proverbs and idioms in prayers and laments.

Keywords: face, proverb, idioms, Turkish culture

The Type of Research: Research

Giriş

Halk edebiyatının kalıplaşmış zengin söz birlikleri arasında bulunan deyimler ve atasözleri dil bilimi, antropoloji ve halk bilimi gibi pek çok bilim dalının çalışma alanı içerisinde yer almışlardır. Bütün bu çalışmalarda ortak düşünce, deyimlerin ve atasözlerinin halkın duygu ve düşüncelerinin yanında, onların karakterlerini, kimliklerini, değer yargılarını ve dünya görüşlerini ortaya koyduğu yönündedir. Deyimler ve atasözleri bir toplumun kültürel portresini yansıtan önemli kültürel varlıklar arasında yer alırlar. Az sözle çok kavram ve yargının anlatıldığı deyimler ve atasözleri toplumların var oluş süreci içinde oluşur, kuşaktan kuşağa aktarılır, zamanla bir kısmı unutulup, yeni durumlar ve oluşumlar karşısında yenileri ortaya çıkabilir (Çotuksöken 1988: 7).

Atasözleri ve deyimler özellikle Avrupa ve Amerikalı halk bilimciler için önemli bir araştırma alanı olmuşlardır. Steil halk bilimciler için atasözleri ve deyimlerin önemini şöyle vurgular: “... bu küçük ve basitçe yapılanmış unsurları zorlayan –halkbilimci- bunların oldukça geniş olgusal (fenomenik) ilkelerden oluşan bir düzeni olduğunu keşfeder. Atasözleri, türkü, masal, mit ve halk tiyatrosu gibi metaforik türlerin en basitidir ve bu türün açık ve direkt olarak sosyal bir amacı vardır (Steil:1969: 159). Tarihin en eski dönemlerinden beri bilim adamlarının ilgisini çeken deyimler ve atasözleri, antropologlar ve halkbilimciler tarafından kültürlerin yansıması olarak değerlendirilmiş ve çalışma konularına dâhil edilmiştir. Öğretici olma ve akılda kalma özellikleri nedeniyle Orta Çağ kiliselerindeki rahiplerin, İncil’de yer alan bütün atasözlerini Batı dillerine tercüme ettikleri görülmektedir. Avrupalı halk bilimciler deyimlerin ve atasözlerinin “halkın ruhu”nu yansıttıklarını keşfederken, dil bilimciler ve mitoloji araştırmacıları atasözlerinde ve deyimlerde eski kelimelerin ve inanışların izlerini araştırmışlardır.

Atasözü çalışmalarına paremioloji adı verilir ve 19. yüzyılın ikinci yarısında Archer Taylor’ın çalışmaları sayesinde atasözü çalışmalarının hız kazandığı görülmektedir. Taylor’ın 1931 tarihli *The Proverb* “Atasözü” adlı çalışması bu alanda âdeta bir ufuk açmıştır. Taylor’ın bu çalışması daha sonra halk bilimci Wolfgang Meider tarafından bir indeks ile beraber yayınlanmıştır (Meider 1985). Amerika’da bugün, bu alanda çalışan en önemli araştırmacılar arasında bulunan Wolfgang Meider’in *Proverbs: A Handbook* “Atasözleri: El Kitabı” adlı eserinin yanında bu konuda yayınlamış pek çok makalesi bulunmaktadır. Kimi halk bilimciler atasözlerinin işlevi (George Herzog, 1936), kimisi yapısal özellikleri (Alan Dundes 1975, G.B.Miller 1969, Elia Kongas ve Pierre Maranda 1971), kimisi de sosyal çevre ile olan ilişkisi (Ojo Orewa ve Alan Dundes, 1964) üzerinde araştırmalar yapmışlardır.

Yabancı halk bilimcileri için olduğu kadar Türk halk bilimcileri için de deyimler ve atasözleri önemli bir araştırma alanı olmuştur. İlk örneklerine 8. yüzyıla tarihlendirilen Orhun Abideleri’nde rastladığımız ve en güzel örnekleri Kaşgarlı Mahmud’un Divanü Lügati’t Türk’ünde gördüğümüz Türk deyim ve atasözlerinde Türklerin sosyokültürel gelişmelerinin izlerini de görmek mümkündür. Türk halk biliminin önemli isimlerinden biri olan İlhan Başgöz “Atasözlerine İmaj Mesaj ve Sosyal Değişim” adlı yazısında atasözleri ile sosyal değişim arasındaki etkileşmeyi inceler. Başgöz biri Divanü Lügati’t Türk, diğeri yazarı bilinmeyen “Hâzâ Kitab-ı Atalar Bifermayed Oğullara” (Kitab-ı Atalar) olan iki büyük atasözü külliyatını kullanır (Başgöz 1993:127-142). Türk araştırmacılarından kimisi atasözleri ve deyimleri şekil bilgisi açısından incelerken (Muharrem Ergin 1985, Zeynep Korkmaz 2003, Leyla Karahan 1999); kimisi de Türk atasözleri ve deyimlerini derleme, sınıflandırma ve karşılaştırma yönünde çalışmalar yapmışlardır (Ömer Asım Aksoy

1993, Yusuf Çotuksöken 1988-1992, Şahbaz Bayazıt 1969, Fethi Gözler 1982, Mustafa Özön 1956, Metin Yurtbaşı 1994, Feridun Fazıl Tülbentçi 1963, Aydın Oy 1972, Hatice İçel 2009, Ahmet Turan Sinan 2001).

Atasözleri ve deyimlerin belirli bir unsurunun ele alınarak veya sınırlı tutularak incelendiği çeşitli çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalar arasında özellikle “göz” kelimesi ile ilgili deyim ve söz kalıpları bazı araştırmacılar tarafından incelenmiştir (Necati Asım Uslu 1985, Naile Hacizade 2003, Ali Duymaz 2004). “Göz”le ilgili deyim ve atasözlerinin incelendiği başka çalışmalarda ise Türkiye Türkçesinde bulunan atasözleri ve deyimler başka dillerde mevcut olan atasözleri ve deyimlerle karşılaştırılmıştır (Mehmet Aygün 2003, Emine Atmaca 2009).

Bu çalışmanın konusunu Türk kültüründe yüz kelimesine dair söylenen deyim ve atasözleri oluşturmaktadır. Bilindiği üzere yüz kelimesi sayı adı olmanın dışında pek çok farklı anlam taşımaktadır (TDK 2005, 2212-2215). Yüz kelimesi ile söylenen deyimler ve atasözleri de dikkate alındığında, kelimenin sahip olduğu anlamların ve zenginliğin incelenmeye değer olduğu görülmektedir. Deyimlerin ve atasözlerin toplumları yansıtan, toplumların âdeti “yüzü” olması da çalışmanın konusunun yüz olarak belirlenmesinin bir başka nedenidir. İnsanoglunun surat, sima ve çehresi anlamına gelen yüz, Türk deyim ve atasözlerinde insanoglunun kimliği, karakteri ve değer yargıları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışmada deyim ve atasözleri üzerine yayınlamış çeşitli eserlerden yüz ile ilgili olanlar tespit edilerek bir değerlendirme yapılması hedeflenmiştir.

Yazılı Kaynaklarda “Yüz” Kelimesi

Türklerin dil, tarih ve kültür hazineleri arasında önemli bir yer tutan Divanü Lügati't Türk, Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık gibi eserlerin yanı sıra, Dede Korkut Kitabı gibi çeşitli destan kitaplarında “yüz” kelimesi pek çok yerde sima, çehre, surat anlamında kullanılmıştır. Ancak bu kelimenin söz konusu eserlerde, gerçek anlamının dışında deyim ve atasözü olarak da yer aldığı görülmektedir.

Örneğin, Divanü Lügati't Türk'te yüz kelimesi yüz, çehre, veçhe anlamlarıyla kullanılmaktadır (Atalay 1986; 826). Eserde geçen *yüzke körme erdem tile* olarak geçen atasözü “yüzün güzelliğine ya da çirkinliğine bakma, insandaki terbiyeye bak” anlamında kullanılmıştır (Atalay 1986, cilt 2, sayfa 8-14).

Yusuf Has Hacib'in eseri Kutadgu Bilig'de geçen şu beyitte yüz ile ilgili atasözüne rastlanmaktadır:

*Ukuş körki til ol, bu til körki söz,
Kişinin körki yüz ol, bu yüz körki köz*

“kişinin süsü yüzdür, yüzün süsü de göz” (Dilaçar 1972: 86).

Dini, ahlakî ve didaktik bir eser olan Atabetü'l-Hakayık'ta ise dünyanın dönekliği hakkında yazılan beyitlerde yüz açmak deyim olarak kullanılmıştır:

*nikab kötrür ajun birer yüz açar
yazar kol kuçar teg yana terk kaçar*

“dünya bâzan peçesini kaldırır ve yüzünü açar” (Arat 2006, 90).

Dede Korkut Kitabı'nda yer alan hikâyelerde de yüz kelimesinin toplam 56 yerde gerek gerçek anlamda, gerekse deyim ve atasözü olarak yer aldığı görülmektedir. Örneğin Uşun Koca Oğlu Seyrek hikâyesinde *yüzü suyu bağışlamak* deyimini Allah tarafından çok sevilen birinin vesilesiyle, o kişiyi aracı kılarak bağışlanmak anlamında kullanmıştır (Ergin 1988: 198). Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı'da *yüzünü kan bürümek*, Kam Pürenin Oğlu Bamsı Beyrek'de *yüzü ak olmak*, Kazan Bey oğlu Uruz Bey'in esir olduğu hikâyede *yüzünü yere sürümek*, Deli Dumrul'da *yüz bulamamak* ve *yüzünü kan bürümek*, Tepegöz'de *yüzünü ak etmek* gibi yüzle ilgili daha pek çok deyimle rastlanmaktadır.

Biçim ve Yapı Açısından Yüz Kelimesine Dair Deyimler

Türkçe söz dizimi kaynaklı sözlerin pek çok örneğinin bulunduğu bir dildir. Söz diziminde, nedenli olarak bir araya getirilen sözlerin genelleşip kavramlaşarak bir bütün oluşturmaları ile, kalıplaşmaları ile birleşik sözler, deyimler ve atasözleri oluşur (Karaağaç 2009 :26). Kalıp sözlerden oluşan deyimler dil kullanımı öncesinde türetilmiş olmaları, tek bir söz gibi bütün olmaları; bu büttünde yer alan öğelerin yerlerinin değiştirilmemeleri; kalıp birimin genel anlamı, o birimi oluşturan öğelerin toplamı anlamına gelmemesi; kalıp yapının anlamı, kendisini oluşturan sözlerin anlamıyla kesinlikle bağlantılı değilken, yapımlılık öbeğinin anlamı kendisini oluşturan sözlerin anlamlarının yan anlama geçmesiyle oluşması; dilin ve sözlüğün bir üst saymaca tabakasını oluşturmaları; birer sözlük birimi gibi eş seslileri ve eş anlamlarının olması özelliklerine sahiptir (Karaağaç 31-33:2009). Yüz kelimesinin bulunduğu deyimlerde de yukarıda saymış olduğumuz özellikleri görmek mümkündür. Ömer Asım Aksoy'un tespit ettiği 7853 deyim içerisinde 68 adedi yüzle ilgilidir. Yüz kelimesine dair deyim ve atasözlerinin çeşitliliğini daha anlaşılır hale getirmek amacıyla, öncelikle bu deyimler yapı bakımından aşağıdaki şekilde sınıflandırılabilir:

Tablo 1.

a) Birleşik fiil yapısına sahip olan deyimler	yüz vurmak; yüz göstermek; yüzü suyu dökmek; yüzünü yazmak; yüzünü okumak; yüz yüze bakmak; yüz yüze gelmek; yüz göz olmak; yüz sürmek; yüzüne bağırarak; yüzüstü bırakmak; yüzünden kan damlamak; yüze bulmak; yüz kızartmak; yüz tutmak; yüze yüze kuyruğuna gelmek; yüz çevirmek; yüzgeri etmek; yüz kızdırmak; yüzünü kara çalmak; yüz vermek
b) Fiil kipleriyle kurulan deyimler	yüz bulunca/verince astar istemek; yüzünden düşen bin/yüz parça olmak; yüzü kasap süngeri ile silinmek; yüz verdikçe/verince yüz daha istemek; yüzünü şeytan görmek; yüz suyuyla değirmen dönmek; yüzünde şeytan tüyü var; yüzüne tükürseler yağmur yağıyor sanmak; yüz verdik Ali'ye/deliye, çemrendi/geldi sıçtı halıya; yüzüne bakılmaz; Hak tu deyip yüzüne tükürmek; yüzüne bak da öyle süt ummak; yüzüne bak da öyle keramet ummak, yüz/surat hak getire
c) İsim durumunda olup isim cümlesi olmaya elverişli deyimler	yüz/surat davul derisi; yüz/surat eşek derisi; yüz suyu hürmetine; yüz/surat mahkeme duvarı; yüzünüze güller/gül suyu; yüzünü gören cennetlik
d)İsnat grubu şeklinde kurulmuş deyimler	yüzü sıcak; yüzü pek; yüzü yok; yüzü yumuşak; yüzü soğuk; yüzü ak; yüzü yerde; yüzü kara; yüzü görmek/görmek
e) Tamlama ile kurulmuş deyimler	yüz görümlüğü; yüz kızartıcı; yüz karası; yüz akı; yüz tutamağı; yüz numara, yüz suyu
f)Olumsuz yapıda kurulmuş deyimler	yüzüne duramamak; yüzüne gelmemek; yüzü kalmamak/olmamak;yüzü görmemek; yüzüne bakmaya kıyamamak; yüzüne bakılmaz; yüzüne bakmaya kıyılmaz; yüzünü kara çıkarmamak; yüzü tutmamak; yüzüne (bir daha) bakmamak
g) İsim ve fiil çekimiyle çekimlenmeye elverişli deyimler	yüzüne kan gelmek; yüzüne(me) karşı söylemek; yüzünü gözünü açmak; yüzünü kızartmak; yüzünün derisi yere geçmek; yüzü yere gelmek/geçmek; yüzü açılmak; yüzü asılmak; yüzü gözü açılmak; yüzüne çarpmak/vurmak; yüzünden akmak; yüzüne gözüne bulaştırmak; yüzüne gülmek; yüzünü ağartmak; yüzünü buruşturmak/ekşitmek; yüzünü güldürmek; yüzünün akıyla çıkmak; yüzünü yere getirmek; yüzünden akmak; yüzü kızarmak; yüzü allak bullak olmak; yüzü karışmak

İçerik Açısından Yüz Kelimesine Dair Deyimler

Yüz öncelikle insanoğlunun başının ön bölümüne verilen bir ad olmakla beraber, kelime deyimlerle beraber kullanıldığında insanoğlunun vücudunun tümünü kapsadığı ve onun fiziksel özelliklerini ifade ettiği görülmektedir. Bu deyimler genellikle insanın güzellik-çirkinlik, sağlıklı-sağlıksız olma durumlarını ifade etmektedir (yüzünden kan damlamak, yüzüne bakılmaz, yüzü soğuk). Öte yandan bazı deyimlerde yer alan yüz kelimesinin insanoğlunun ruh ve psikolojik yapısını da yansıttığı görülmektedir (yüzü allak bullak olmak, yüzünden düşen bin parça, yüzü gülmek). Bu deyimlerin kimisi insanoğlunun olumlu davranışlarını yansıtırken, kimisi de toplumda hoş karşılanmayan olumsuz yönlerini ifade etmektedir (yüz vermek, yüz tutmak, yüzü olmamak, yüzün vurmak).

Mitler, masallar, fıkralar, bilmeceler gibi deyimler ve atasözleri de hem sosyal ve kültürel ilişkilerin kurulmasında, hem de halkın sosyal ve kültürel değerlerini yansıtmaları açısından önemli ifadelerdir. İnsan ve toplum ilişkisi yüz kelimesi ile ilgili deyimlerde açıkça görülmektedir (yüz yüze bakmak, yüz göstermek, yüzü suyu hürmetine). Nitekim insan yüzü aynı zamanda bireysel ve toplumsal iletişimi ifade eder. Yüzle ilgili dua ve beddua özelliğine sahip kimi deyimlerimiz de bireysel ve toplumsal ilişkileri yansıtır (yüzünü gören cennetlik, yüzün kara çiksin).

İçerik açısından yüz kelimesi ile kullanılan deyimler aşağıdaki şekilde sınıflandırılabilir:

Tablo 2.

İnsanoğlunun fiziksel özelliklerini yansıtan deyimler	yüzünden kan damlamak; yüzüne bakılacak gibi..; yüzüne bakılmaz; yüzüne bakmaya kıyılmaz; yüzüne kan gelmek; yüzü soğuk; yüzü sıcak; yüzü allak bullak olmak; yüzü buruşmak; yüzü gülmek; yüze gülmek
Olumlu davranışlarını ifade eden bireysel nitelikli deyimler	yüz vermek; yüzünü ağartmak; yüzü gözü açılmak; yüzünü güldürmek; yüzü yumuşak; yüz akı/aklığıyla çıkmak; yüzüne vurmak; yüzüne duramamak; yüzüne karşı söylemek; ...yüzü görmek/görmemek; yüzüne hasret kalmak; yüze yüze kuyruğuna gelmek; yüz sürmek; yüz tutmak; yüz geri etmek
Olumlu davranışlarını ifade eden toplumsal nitelikli deyimler	yüz yüze gelmek; yüz yüze bakmak; yüzünü gören cennetlik; yüzünü yazmak; yüzünüze güller suyu; yüzü suyu hürmetine; yüzü yazılı kalmak; yüz görümlüğü; yüz göstermek; yüz tutamağı; yüzüne bak da öyle süt um; yüzüne bak da öyle keramet um
Olumsuz davranışlarını ifade eden deyimler	yüzünde şeytan tüyü var; yüzüne çarpmak/vurmak; yüzüne gülmek yüzüne tükürseler yağmur yağıyor sanır; yüzüne gözüne bulaştırmak, yüzünü kara çıkarmak; yüzünü kızartmak; yüzünün derisi kalın; yüzünü yere getirmek; yüzü olmamak; yüzü pek; yüzüstü bırakmak; yüzü tutmamak; yüzü yerde; yüz verdik Ali'ye deliye çemrendi/geldi sıçtı halıya; yüz verince astarını istemek; yüz bulmak; yüz çevirmek; yüze çıkmak; yüze gülmek; yüze gülücü, yüz göz olmak; yüz karası; yüz kızartıcı; yüzü davul/eşek derisi; yüz/ surat hak getire; yüz/surat mahkeme duvarı; yüzü suyu dökmek; yüzü kalmamak; yüzü kara; yüzü kasap süngeriyle silinmiş; yüz verdikçe yüz daha istemek; yüzüne atılmak; Hak tu deyip yüzüne tükürmek
Dua-Beddua niteliğindeki deyimler	yüzü suyu hürmetine; yüz surat hak getire; yüzün yere gelsin; ...yüzü göresin/görmeyesin; yüzünü gören cennetlik; Hak tu deyip yüzüne tükürmek; yüzün kara çıksın; yüzün yere gelsin; yüzün arkana döne; yüzün hiç gülmiye

Aşağıda yüz kelimesi ile ilgili deyimlerimizden birkaçının anlamına yer verilmiştir:

Yüzü güzel olanın huyu da güzel olur

İnsanların yüzü kalplerinin aynasıdır. Yüzü güzel görünen, güleç, hoş edalı kişilerin huyu da çoğunlukla güzeldir. Kişilerin yüzünü bakılarak konuşulduğu içindir ki yüzünden ferahlık duyulan kişilere çabuk ısınır ve onların güzel kişiler olduklarına inanırız. Nitekim yüzü güzel olan insanların çoğu güzel huylu, iyi niyetli, samimi ve fedakâr olurlar. İçinde kötülük bulunan kişi istese de şirin görünemez. *İyi huylu olmak için öncelikle güler yüzlü olmak gerektiğini vurgulamak üzere söylenir* (Pala 2010, 306).

Yüzünü bulan (yüzşüz) astarını da ister

Toplumda nice açgözlü insanlar vardır. İstediklerini elde edince daha fazlasını isterler. Önce küçük bir yarar peşinde koşarlar ve başkalarının sırtından onu elde etmeye çalışırlar. Onu elde edince daha fazlasını isteme hakkını kendilerinde bularak muhatap edindikleri kişileri bıktırırlar. Böyle kişilere tahammül etmek çok zordur. Sadece başkalarının sırtından geçinme gayreti içinde oldukları için herkes bunlardan uzaklaşmaya çalışır. *İstekleri bitip tükenmek bilmeyen yüzşüz kişiler hakkında söylenir* (Pala 2010, 306-307).

Deyimlerin önemli özelliklerinden biri de bazılarının hikâyesinin olmasıdır. Kimileri atasözü, hikâye ve fıkralardan türemiştir. Örneğin kendini zorlayarak, başkalarına çok ricada bulunmak hali için *yüz suyuyla değirmen dönmez*; bir işi gerçekleştirmeye kalkmadan önce, önüne sonuna bakıp, iyice düşünmek gerektiğini belirten durumlarda *yüzüne bak da keramet um*; asık suratlı olma durumu için söylenen *suratı sirke satmak* gibi deyimlerin herkesçe bilinen hikâyeleri vardır.

Yüz Kelimesine Dair Atasözleri

Deyimler gibi atasözleri de hem yapıları hem de içerikleri açısından çeşitlilik gösteren söz kalıplarıdır. Atasözleri ile özlü sözler, konuşma anında kurulmamaları, önceden kabul edilmiş şekilleri ile kullanılmaları ve yapılarının sürekliliği bakımından kalıp birimler olarak değerlendirilmektedir (Karaağaç 2009:36). Atasözleri uzun tecrübeler, yaşantılar ve gözlemler sonucunda ortaya çıkarlar ve genel bir kural niteliğine sahiptir. Çoğunlukla iki bölümden oluşan atasözlerinin birinci bölümünde şart veya genel düşünce, ikinci

bölümde ise ana fikir belirtilir (*bakma tüysüze, kalırsın yüzüsüze; güzel yüzden kırk günde bıkalır, güzel haydan kırk yılda bıkalmaz*). Türklerin değer yargıları ve dünya görüşleri hakkında önemli ipuçları veren atasözleri, aynı zamanda dilimizin güzelliği ve zenginliğini yansıtmaları açısından da önem taşırlar. Edebi sanatlara sıkça başvurulmuş yüz ile ilgili atasözleri halkın ahlaki değerlerini (*arsızca yüz verince, astar da ister, öfke gelir göz kızarır, öfke gider yüz kızarır; yüzün güzelliğini görüp alma*), gelenek ve göreneklerini (*tarlada izi olmayanın, harmanda yüzü olmaz, bağa bak üzüm olsun, yemeye yüzün olsun, gitti bostan kırası, kaldı yüzün karası*) ve kimi inanışlarını (*hesabı pak (temiz) olanın yüzü ak olur; yüz koyunludan, yüzü berke yeğdir*) yansıtır.

İçerisinde yüz kelimesinin bulunduğu kimi atasözleri aşağıda verilmiştir:

arsızca yüz verince, astar da ister; bak yüz verme eşeğe, çıkar sıçar döşeğe; yüz verdik deliye, geldi çıktı balıya; güzel yüzden kırk günde bıkalır, güzel haydan kırk yılda bıkalmaz; yüz (tüy) güzelliği hamamdan eve, hay (öz) güzelliği Urum'dan Şam'a; yüzü güzel olanın, hayı da güzel olur; isteyen bir yüzü kara, vermeyenin iki yüzü kara; tarlada izi olmayanın, harmanda yüzü olmaz; yüz yüzden utanır; bakma tüysüze, kalırsın yüzüsüze; çingenenin yüzü kara, cebi para dolu; yüzün güzelliğini görüp alma; yüz verme arsız olur, az verme hırsız olur; az verirsen arsız olur, çok verirsen yüzüsüz olur; kulağı duymayanın yüzü kızarmaz; öfke gelir göz kızarır, öfke gider yüz kızarır; hesabı pak (temiz) olanın yüzü ak olur; çarşamba yalan diyenin, perşembe yüzü kara çıkar; gitti bostan kırası, kaldı yüzün karası; bağa bak üzüm olsun, yemeye yüzün olsun; avanın (devlet adamı) yüzü soğuktur; fukaranın yüzü soğuk olur; yüz koyunludan, yüzü berke yeğdir.

Sonuç

Deyim ve atasözleri Türk dilinin ve kültürünün en canlı yaşayan örnekleri arasındadır. Sadece yüz kelimesinin yer aldığı deyim ve atasözleri bu zenginliği açıkça göstermektedir. Divanü Lügati't Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık ve Dede Korkut Kitabı gibi Türklere ait en eski ve önemli yazılı kaynaklarda geçen yüz kelimesi ile ilgili deyim ve atasözleri bu zenginliğin kanıtıdır. Söz konusu kaynaklarda yüz kelimesi sadece insanın simâ veya çehresi anlamında değil, gerçek anlamından farklı, deyim ve atasözü olarak çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Bu kaynaklarda geçen yüz kelimesi genellikle insanoğlunun karakteri ve değer yargıları anlamına gelmektedir.

Günümüz Türkçesinde yüz kelimesinin yer aldığı deyimler biçim ve yapı bakımından oldukça çeşitlilik göstermektedir. Bunlar arasında birleşik fiil yapısına sahip 21 adet, fiil kipleriyle kurulan 14 adet, isim durumunda olup isim cümlesi olmaya elverişli 6 adet, isnat grubu şeklinde kurulmuş 8 adet, tamlama ile kurulu 7 adet, olumsuz yapıda kurulu 10 adet, isim ve fiil çekimiyle çekimlemeye elverişli 22 adet deyim yer aldığı görülmektedir.

Yüz kelimesi anlam olarak insanoğlunun başının ön bölümüne verilen bir ad olmakla beraber, kelime deyim olarak kullanıldığında, insanoğlunun vücudunun tümünü kapsadığı ve onun bütün fiziksel özelliklerini ifade ettiği görülmektedir. Günümüz Türkçesinde kullanılmakta olan ve insanoğlunun fiziksel özelliklerini yansıtan deyimlerden 11 adet tespit edilmiştir. Bu tür deyimlerin genellikle insanın güzellik-çirkinlik, sağlıklı-sağlıksız olma durumlarını ifade ettiği görülmektedir. Yüz kelimesinin yer aldığı deyim ve atasözleri aynı zamanda insanoğlunun ruh ve psikolojik halini yansıtmaktadır. Bu tür deyimlerin bazıları kişinin olumlu davranışlarını yansıtırken, bazıları da toplumda hoş karşılanmayan olumsuz yönleri ifade etmektedir. Günümüz Türkçesinde kullanılmakta olan olumlu insan davranışlarını ifade eden bireysel nitelikli 15 adet, olumlu insan davranışlarını ifade eden toplumsal nitelikli 12 adet, olumsuz insan davranışlarını ifade eden 33 adet deyim varlığı tespit edilmiştir. Dua ve beddua niteliğindeki yüz kelimesi ile ilgili 10 adet deyim rastlanmıştır. Sosyal ve kültürel ilişkilerin kurulmasında oldukça önemli işlevleri olan dua ve beddua özelliğine sahip bu tür deyimlerimizin bireysel ve toplumsal ilişkileri yansıttıkları görülmektedir. Son olarak hikâyeleri olan yüz kelimesinin yer aldığı deyimler de taşıdıkları anlam ve verdikleri mesaj açısından incelendiğinde ait oldukları toplumların değer yargılarını yansıtmaları açısından son derece önemlidirler.

Deyim ve atasözleri gerek dil bilimsel gerekse içerik olarak incelendiğinde bir kültürü yansıtan ve toplumlar için âdeta kutsal özelliğe sahip söz kalıplarıdır. Sadece yüz kelimesi ile ilgili deyim ve atasözlerinin incelendiği bu çalışma, Türk dilinin ve kültürünün gerek içerik ve gerekse hacim olarak deyim ve atasözleri açısından da zenginliği göstermektedir.

Kaynaklar

- AKALIN Sami, **Alkışlar Kargışlar**, Ankara Gazi Üniversitesi, Basın Yayın Yüksekokulu Matbaası, 1990.
- AKSOY A. Ömer, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**. 1-2 İstanbul, İnkılap Kitabevi, 8. Baskı, 1993.
- ARAT Reşid R., **Atebetü'l-Hakayık**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- ATALAY Besim, **Divanü Lügati't-Türk Dizini C.IV**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1986, s.826.
- ATMACA Emine, "Kazak Türkçesinde "Göz" Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt:IX, Sayı 2 (2009), s:19-35.
- AYGÜN Mehmet, "Türkçe ve Almanca'da "Göz'le İlgili Deyimler"ın İncelenmesi", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 13, Sayı 1 (2003), s. 71-88.
- BAYAZIT Şahbaz, **Türk Atasözleri**, Yazıcıoğlu Matbaası, 1969.
- BAŞGÖZ İlhan, "Atasözlerinde İmaj Mesaj ve Sosyal Değişim", **Journal of Folklore Research**, S. 30 (1993), s. 127-142.
- DUYMAZ Ali, "Oğuz Kağan Destanı'ndan Dede Korkut Kitabına Gözle İlgili Deyimler ve Söz Kalıpları", **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I**, Eylül 2004, s. 815-830.
- ÇOTUKSÖKEN Yusuf, **Atasözlerimiz**, İstanbul. Varlık Yayınları, 1988.
- _____ **Deyimlerimiz**, İstanbul, Özgül Yayınları, 1992.
- DİLÂÇAR A, **Kutadgu Bilig İncelemesi**, 900. Yıldönümü Dolayısıyla, 1972, 203 sayfa.
- DUNDES Alan, "On the Structure of the Proverb", **Proverbium** 25 (1975): 961-73.
- ERGİN Muharrem, **Dede Korkut Kitabı**, Boğaziçi Yay., 42. Baskı, Eylül 2009.
- _____, **Türk Dil Bilgisi**, Boğaziçi Yay., 1985.
- GÖZLER Fethi, **Açıklamalı Türk Atasözleri Sözlüğü**, İnkılap Kitabevi, 1982.
- GÜNDÜZALP Selim, **Deyimler ve Öyküleri**, Zafer Yayınları, 2004.
- HACIZADE, Naile, "Azerbaycan Türkçesinde "Göz" Kelimesi ile Kurulmuş Deyimlerin Anlam Özellikleri", **Selçuk Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S:13, Bahar 2003, 87-103.
- İÇEL Hatice, "Türkçede Atasözü -Deyim İlişkisi", **Türk Dili**, Cilt XCVII, S. 687 (2009), s.205- 212.
- KARAAĞAÇ, Günay, **Türkçenin Söz Dizimi**, Akçağ, Ankara, 2009.
- KARAHAN Leyla, **Türkçenin Söz Dizimi**, Akçağ Yay., 1999.
- KORKMAZ Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi**, TDK, 2003.
- MEIDER Wolfgang, **Proverbs: A Handbook**, **Greenwood Folklore Handbooks**, Greenwood Press, 2004.
- OY Aydın, **Tarih Boyunca Türk Atasözleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972.
- ÖZÖN M. Nihat, **Türk Atasözleri**, İnkılap Kitabevi, 1956.
- PALA İskender, **Sözün Özünden Dünden Bugüne Atasözleri**, Kapı Yayınları, 2010.
- SİNAN A.Turan, **Türkçenin Deyim Varlığı**, Kubbealtı, Malatya, 2001.
- STEIL Peter, "Proverbs: The Social Use of Metaphor", **Genre**, S. 2 (1969), s. 143-161.
- TÜLBENTÇİ F. Fazıl, **Türk Atasözleri ve Deyimler**, Nugök Matbaası, 1963.
- TAYLOR Archer, **The Proverb and an Index to the Proverb. Second edition**. Hatboro, Pa. Folklore Associates, 1962.
- _____ **The Proverb and an Index to "The Proverb"**, with an Introduction and Bibliography by Wolfgang Mieder. Bern: Peter Lang, 1985.
- USLU N. Asım, Türkçe'de Yalnız Göze Ait Deyimler ve Atasözleri, İstanbul: **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını**.
- YURTBAŞI Metin, **Sınıflandırılmış Türk Atasözleri**, Özdemir Yayıncılık, 1994.